

1. Commons als noodzaak

Pieter Van den Broeck, Annette Kuhk, Dirk Holemans, Lieven De Cauter, Bernard Hubeau, Pavlos Delladetsimas, Guy Vloebergh, Constanza Parra, Frank Moulaert

1. Commons in de maak

In 2014 werden er in Vlaanderen tien keer meer commonsinitiatieven opgericht dan tien jaar eerder. Deze vaststelling uit een onderzoek van de denktank Oikos en de universiteit van Utrecht in 2016 bevestigt wat al eerder zichtbaar was op het terrein: burgers organiseren zichzelf opnieuw en richten bijvoorbeeld plukboerderijen, energiecoöperaties, deelinitiatieven en cohousingprojecten op (Noy en Holemans 2016). In juni 2017 stelden Michel Bauwens en Yurek Onzia een kortlopend onderzoek voor naar commonsinitiatieven in Gent.¹ De uitkomst toont een brede waaier van enkele honderden burgerinitiatieven die commonsgericht zijn, naast heel wat participatieve praktijken in diverse organisaties (Bauwens en Onzia 2017). In 2018 richtte Koen Wynants CommonsLab Antwerpen² op, dat bruggen tracht te slaan tussen de vele nieuwe commonsinitiatieven in Antwerpen. En met Parckfarm, Toestand, Commons Josaphat en andere projecten voor gedeelde tuinen (zoals Gazap) en gedeelde huisvesting (zoals Community Land Trust Brussels) wordt duidelijk dat commons ook in Brussel erg leven. In september 2018 beëindigden Oikos en de universiteit van Utrecht in opdracht van de Koning Boudewijnstichting een tweede onderzoek, deze keer voor heel België (Holemans et al 2018). De resultaten bevestigden de opmerkelijke groei aan commonsinitiatieven en ook opnieuw de veelheid en de heterogeniteit van de nieuwe initiatieven, die door zelforganisatie sociale ruimten creëren en in maatschappelijke behoeften voorzien op niet-marktgerichte manieren. Er zijn commonsinitiatieven rond gezond voedsel, hernieuwbare en goedkope energie, niet-elitaire cultuur, bereikbare open ruimte, betaalbare woningen, werk dat voldoening geeft, vrije en respectvolle publieke ruimte, eer-

1 Zie https://wiki.commonsgent.be/wiki/Main_Page.

2 Zie <https://www.commonslabantwerpen.org>.

lijk betaalde producten en duurzame mobiliteit. Vele andere binnen- en buitenlandse auteurs kwamen tot gelijkaardige overzichten en bijbehorende analyses (Sevilla-Buitrago 2015, Bollier 2014, Borch en Kornberger 2015, Dellenbaugh e.a. 2015, De Moor 2008, De Rynck e.a. 2017, Bollier en Helfrich 2015, Huron 2015, Stavrides 2016), waarvan de teksten van Nobelprijswinnaar Elinor Ostrom (1990) mogelijk de bekendste zijn. Ostrom toonde aan dat mensen zich op vele manieren organiseren om delen van onze planeet op duurzame wijze te beheren en zo een ‘*tragedy of the commons*’³ te vermijden.

2. Van commons naar markt en terug

2.1. *Vermarkting en enclosure*

De toename van het aantal commonsinitiatieven in de voorbije twintig jaar is geen toeval. Een ontelbaar aantal auteurs heeft blootgelegd dat sinds de crisis van de welvaartsstaat in de jaren 1970 westerse overheden, aangedreven door invloedrijke denktanks en diverse lobbygroepen, langzaam maar zeker een dominant (neo)liberaal kapitalistisch beleid ontwikkeld hebben. Dat beleid, dat ondertussen bijna vijftig jaar oud is, richt zich niet zozeer op maatschappelijke herverdeling maar op het ontwikkelen van winstgevende sectoren, het ondersteunen van grote multinationale ondernemingen, het stimuleren van competitie, het individualiseren van rechten en plichten van burgers, het uitbouwen van een hyperdynamisch en speculatief financieel systeem, het gebruiken van de vastgoedsector voor economische groei, en dies meer (Jessop 2015, De Pretere 2016). Auteurs als de socioloog Saskia Sassen (1991, 2015) of de geograaf David Harvey (1973/2009, 2012) toonden aan hoe dit onder andere geleid heeft tot de ongebreidelde extractie van de hulpbronnen van onze planeet, tot de concentratie van kapitaal en hulpbronnen, tot een steeds sterkere greep door een beperkt aantal grote bedrijven op alle onderdelen van ons dagelijks leven, tot de overname van stadsdelen en rurale gebieden door multinationale vastgoedbedrijven en tot de stijging van ongelijkheden en

3 In een artikel uit 1968 beweerde ecooloog Garrett Hardin dat gemene hulpbronnen onvermijdelijk worden uitgeput, behalve als zij worden genationaliseerd en liefst geprivatiseerd. Dit noemde hij de ‘*tragedy of the commons*’.

maatschappelijke segregatie. Dit alles heeft de ‘uitstoting’ van steeds grotere groepen burgers uit het maatschappelijk welvaartssysteem tot gevolg. Maar bovenal voelen burgers zelf meer en meer aan dat overheden en de private sector niet langer voorzien in vele van hun behoeften en mogelijkheden, of zich de facto richten op een heel enge interpretatie daarvan.

Deze evolutie heeft veel oudere wortels. De veelzijdige sociale wetenschapper Karl Polanyi betoogde in zijn boek *The great transformation* uit 1944 dat de westerse samenleving rond 1800, na een aanloop van een drietal eeuwen, de markteconomie dominant maakte over het sociale leven en het ecologisch systeem. Hij schreef dit geïnspireerd door 150 jaar kritische sociale wetenschappen en op basis van historisch, antropologisch en politiek-economisch onderzoek. Onder invloed van industriële elites, filosofen, economen en overheden werd ‘de markt’ in plaats van een mechanisme om hulpbronnen en producten te verdelen door ze te verhandelen veeleer een basisprincipe om de samenleving te organiseren. Met behulp van concrete veranderingen koos de maatschappij ervoor om niet alleen goederen, maar ook grond, mensen en geld verhandelbaar te maken, of met andere woorden te ‘commodificeren’⁴. Voorbeelden van deze veranderingen zijn: industriële productie; een op loon gebaseerde arbeidsorganisatie; ondernemingen met winst en groei als voornaamste leidend principe; kapitaalsaccumulatie; semiautonome financiële systemen; ondersteunende en controlerende overheidsbureaucratie; en prijsvormingsmechanismen. In de marktsamenleving werd de waarde van goederen, grond (natuur), mensen (arbeid) en geld voortaan uitgedrukt in respectievelijk een marktprijs, grondrente, loon en financiële rente, en daardoor gereduceerd van een gebruikswaarde naar een handelswaarde.

Met de transformatie van de samenleving naar een marktsamenleving ging ook een transformatie van (de kijk op) grond gepaard. In functie van een zo efficiënt mogelijke extractie en exploitatie van grond en zijn hulpbronnen, en de ontwikkeling van bijbehorende industriële processen, werd grond ingenomen (soms met geweld maar niet altijd), de gebruiksrechten ervan geconcentreerd en bewoners (meestal landbouwers) verdreven. Dat proces wordt ook wel ‘*enclosure*’ genoemd en ontwikkelde zich in het bijzonder in Wales en Engeland aan het eind van de 18de eeuw,

4 Volgens Polanyi werden grond, mensen en geld fictieve koopwaar (*‘fictitious commodities’*).

maar het was als sinds de 16de eeuw – Thomas More reageerde er al op – in heel Europa in diverse vormen merkbaar (Neeson 1996, Fairlie 2009). Om grond beter verhandelbaar te maken ter ondersteuning van industrieel-economische processen werden systemen ontwikkeld om grond te privatiseren, vervreemden, individualiseren, abstraheren, (markt)waarden en vrij te maken van bestaande gebruikers (Castree 2003). Met het proces van *enclosure* verdwenen dus ook de bestaande vormen van gedeeld grondgebruik en -beheer die sinds de mens 10.000 jaar geleden aan landbouw begon te doen, dominant waren geweest. Dat de commons langzaam, en tot op de dag van vandaag, in privébezit kwamen, is dus een relatief recent fenomeen.

2.2. *Afschaffing van de commons in Vlaanderen*

Ook Vlaanderen kende haar eigen *enclosure* en het verdwijnen van de commons. Niet dat we zoveel weten over de ontstaansgeschiedenis van commons. In Vlaanderen, dat al in de middeleeuwen bekendstond om zijn vooruitstrevend landbouwsysteem, waren er minder dan in andere regio's. In haar overzichtsartikel over de geschiedenis van *landed commons* in Vlaanderen, beschrijft Tine De Moor (2002) verschillende theorieën over de ontstaansgeschiedenis van de commons in Europa. Sommige historici leggen de oorsprong in de vroege middeleeuwen. Ze verwijzen naar het Merovingische type van domein, waarbij bewoners van een eigen huis op het domein in ruil voor diensten aan de heer, het gebruiksrecht kregen over bossen en onontgonnen land. De vroege middeleeuwen kenden ook de opkomst van het '*seigniorial system*' (de heerlijkheden), waarbij de 'heren' de gemene gronden van de gemeenschappen claimden, onder het voorwendsel 'geen land zonder een heer'. Het onbewerkte land van het dorp dat de inwoners gemeenschappelijk gebruikten, werd vanaf dan 'vroegrond', wat letterlijk betekent 'grond van de heer'.

Andere historici leggen de oorsprong van de commons in de 13de eeuw, als weerspiegeling van de vele wijzigingen die het rurale leven in die tijd doormaakte. Het klopt inderdaad dat veel verordeningen (*bylaws*) uit die tijd dateren. Volgens de geschiedkundige van Houtte (1977) was deze nieuwe regelgeving nodig omwille van het toegenomen aantal gebruikers, als rechtstreeks gevolg van de bevolkingsgroei. Die toename vereiste regelingen voor het kappen van bomen, maaien van gras of laten gra-

zen van vee op gemeenschappelijke grond. Samen met conflicten met de lokale heren – waarbij dorpsbewoners vaak hun slag thuis haalden – leidde dit tot de overgang van gewoonterecht naar geschreven regelgeving. De gebruikers eisten op papier erkenning van hun gebruiksrechten, ook als ze daarbij hun eisen moesten inperken en moesten aanvaardden om de heer elk jaar een vergoeding (cijns) te betalen als erkenning van zijn soevereiniteit. Interessant is dat deze erkenning van gebruiksrechten meteen het eigendomsrecht van de heer over de vroente inperkt: hij kon er zelf geen gebruik van maken, het niet bebossen of de claim niet herroepen. Niet elke *landed commons* werkte volgens het systeem van een *bylaw*, soms ontstond het ook via het verpachten van land of zelfs de aankoop ervan door de gemeenschap. De introductie in de 13de eeuw van heel wat *bylaws* toont wel aan dat commons zich nooit in een vacuüm bevonden en nooit los stonden van de toenmalige machtsverhoudingen. Tegenover het bekomen van het gebruiksrecht stond het betalen van een cijns en de erkenning van de soevereiniteit van de heer.

In tegenstelling tot in Engeland stuurde in onze contreien het centrale gezag pas in de moderne tijden aan op onteigening of privatisering van commons, en dan pas succesvol in de 19de eeuw. Tot de 18de eeuw vroegen vooral lokale overheden om het verdwijnen van de commons, maar wonnen de lokale gebruikers vaak het pleit om het behoud. Veeleer zetten innovaties in het landbouwsysteem en de bevolkingsgroei de commons onder druk. Zo leidde de introductie van klaver als groenbemester (deze plant fixeert op natuurlijke wijze stikstof in haar wortels) vanaf de 16de eeuw ertoe dat grond niet langer braak lag voordat de boeren het eigenlijke productiegewas zaaiden. Daardoor konden de dorpsbewoners er hun koeien niet langer op laten grazen. Ook de productie van voedergrassen maakte het mogelijk om koeien op stal te houden, waardoor de nood aan gedeelde weiden of velden voor begrazing afnam.

Pas het Oostenrijkse bewind probeerde in onze contreien in de tweede helft van de 18de eeuw als centraal bestuur in te grijpen in de commons. Het vond deze gemeenschappelijk gebruikte gronden niet passen in het ‘modern en rationeel landbouwbeleid’ dat het wilde voeren, en vond dat commons in de weg stonden van intensivering en persoonlijk initiatief. Voor elke provincie in de Nederlanden moest er een ordonnantie komen die de zaken op deze wijze doorvoerde. Hoewel een bevraging bij lokale ambtenaren in Brabant over zo’n ordonnantie toonde dat het opeisen van

gemeen land zou leiden tot grote ontbering voor vele boeren en tot mogelijke disputen tussen heren en boeren, werkte het hertogdom eraan mee, wat leidde tot de ordonnantie van Maria-Theresia van 25 juni 1772. Er kwamen maatregelen om de verkoop van onbewerkt land te forceren. De situatie in het graafschap Vlaanderen was helemaal anders: verschillende leden van de Provinciale Staten kantten zich tegen het voorstel om een gelijkaardige ordonnantie in te voeren, wat ook het belang aantoonde dat gemene grond in die tijd nog had, zelfs in een regio met een van de progressiefste landbouwmodellen van Europa.

Zowel revoluties en oorlogen als de zware weerstand van de *commoners* verhinderden dat de Brabantse ordonnantie grote invloed had op het terrein. Na het einde van het Oostenrijks regime in 1794 kwam Vlaanderen onder Franse heerschappij, waardoor de adel alle feodale claims op gemeen land verloor en de volledige eigendom ervan werd toegewezen aan gemeenten. In 1796 werden de Franse wetten bindend voor de voormalige Zuidelijke Nederlanden, zodat de Franse wet van 10 juni 1793 (*Décret concertant le mode de partage des bien communaux*) van toepassing werd. Door deze wet werden gemene gronden toegewezen aan gemeenten. De wet wijzigde ook het eigendomsrecht van gebruikers, zoals omschreven in art. 542 van de Franse *Code Civil* van 1804, in een gemeenschappelijk vruchtgebruik. In deze *Code Civil* werden ‘*communaux*’ (woord meestal gebruikt voor gemene grond) omschreven als goederen ‘à la propriété ou aux produits desquels les habitants d’une ou plusieurs communes ont un droit acquis’ (art. 542). De gemeente werd vanaf dan de nieuwe wettelijke eigenaar, hoewel, op basis van documenten die hun geschiedenis als commons duidelijk aantoonde, commons in sommige gevallen privaat bezit werden in gemeenschappelijk eigenaarschap. Hierdoor konden ze blijven functioneren zoals in de eeuwen ervoor.

De beperkte impact van de regeringsbemoediging op het vlak van opvoedingen van commons eindigde enkele jaren na de stichting van de Belgische staat in 1830. Na enkele kritische jaren kende de Belgische economie vanaf de jaren 1833-1835 een expansiefase waarin de graan- en landprijzen snel stegen. Nieuwe maatregelen, zoals de aanleg van wegen, kanalen en irrigatie, maakten bepaalde gebieden klaar voor productieve activiteiten. Zeker de achtergestelde situatie van de Kempen was een doorn in het oog van de ambitieuze regering.

De wet van 25 juni 1847 inzake ‘*le défrichement des terrains incultes*’ (vereffening van onbebouwde terreinen) werd ingevoerd in een periode van

diepe crisis – denk onder meer aan de internationale aardappelcrisis die ook Vlaanderen teisterde – en was zonder twijfel de effectiefste in haar soort. De wet stipuleerde de verplichte privatisering van onontgonnen land in het bezit van gemeenten en gemeenschappen en de onteigening ervan door de staat zodat ze verkocht konden worden. De combinatie van de wet met subsidies voor irrigatie en kanalisering maakte van de verkoop van duizenden hectaren grond in de provincie Antwerpen een lucratieve bezigheid. Veel land werd gekocht door de koopkrachtige stedelijke bourgeoisie. Dit sloot de lokale boeren uit van de aankoop, tenzij de gemeenteraad besliste om te verkopen in heel kleine percelen, zoals in enkele gemeenten gebeurde.

Na deze verkoopperiode verdween in de tweede helft van de 19de eeuw ongeveer al het gemene land in Vlaanderen. Enkel een handvol commons konden door de koppigheid van hun gebruikers en verdedigers overleven tot op de dag van vandaag (De Moor 2002).

Toepassing. Transformaties van het Vrijbroek

Wie in Mechelen geniet van het Vrijbroekpark, een mooie plek met meer dan vijftig hectare groen, wandelt doorheen een stuk boeiende geschiedenis. Hoe komt het dat terwijl de stad groeide, deze plek niet werd volgebouwd? Misschien vertelt de naam het ons wel. Net zoals steden in de middeleeuwen autonomie verwierven door vrijheden te bekomen van de graaf of koning, duidt het ‘vrij-broek’ op het vrij gebruik van deze plek door een bepaalde groep. Een ‘broek’ verwijst dan weer naar een moerassig stuk land, vaak gelegen naast een rivier. Door het te draineren ontstond een vruchtbare weide vol voedzame grassen. Wie een achternaam heeft in de trant van ‘van den broeck’, weet nu meteen waar die vandaan komt.

Het Mechelse Vrijbroek is met andere woorden een mooi voorbeeld van een historisch type commons: een gemeenschappelijke weide om vee op te laten grazen. In sommige gevallen kon elk lid van de gemeenschap dat doen, in andere gevallen – zoals in Mechelen – had enkel een beperkte groep weiderechten. Concreet ontstond het Vrijbroek in 1260 als een schenking van Wouter Bertoud, heer van Mechelen, aan achtentwintig ‘goede lieden’, bij naam vermeld in de schenkingsakte. Zij en